

AUDITIIVISUUS JA VISUAALISUUS
MUSIIKILLISESSA VUOROVAIKUTUSSUHTEESSA

Soivat värit — värilliset soinnut

Ilmari Mäenpää
Musiikkitieteen
pro gradu -tutkielma
Helsingin yliopisto
Taiteiden tutkimuksen laitos
Kevät 2001

SISÄLLYS

1. Johdanto	1
1.1 Aiheen esittely	2
1.2 Tutkimuksen eteneminen	6
2. Käsitteiden määrittely	8
2.1 Audiitiivisuus	8
2.2 Visuaalisuus	11
2.3 Audiitiivisuuden ja visuaalisuuden musiikillinen vuorovaikutussuhde.....	13
3. Synestesia	16
3.1 Yleinen synestesia	18
3.3 Kliininen synestesia	22
3.4 Synestesian ilmenemismuodoista	25
3.5 Värät synestesian kannalta	30
4. Väri visuaalisuuden elementtinä	32
4.1 Värin ilmenemismuodoista	35
4.2 Seitsemän värin ominaisuutta	36
4.2.1 Värivivahteen rinnastus	37
4.2.2 Valoisuus – tummuus rinnastus	38
4.2.3 Kylmä – lämmin rinnastus	38
4.2.4 Komplementtisuus rinnastus	39
4.2.5 Samanaikaisuus rinnastus	40
4.2.6 Kylläisyys rinnastus	40
4.2.7 Määrällisyyden rinnastus	41
4.3 Väri, muoto ja pinta-ala	41
4.4. Substraktiivinen ja additiivinen värisekoittaminen	42
4.5. Väriharmonia	42
4.6. Värin symbolinen ja kulttuurillinen merkitys	43
4.7. Yhteenvedo väriteorioista	45

5. Wassily Kandinsky	47
5.1 Kandinskyn taidefilosofiasta	49
5.2 <i>Der Gelbe Klang:en</i> teosanalyysi	51
5.2.1 Teoksen johdanto	52
5.2.2 Ensimmäinen näytös	54
5.2.3 Toinen näytös	55
5.2.4 Kolmas Näytös	56
5.2.5 Neljäs näytös	58
5.2.6 Viides näytös	58
5.2.7 Kuudes näytös	60
5.3 Analyysin pohdinta	61
6. Alexander Skrjabin	64
6.1 <i>Prometheuksen esittelyä</i>	65
6.2 <i>Prometheus</i> teosanalyysi	69
6.3 <i>Prometheuksen</i> esitystekniikasta	87
6.4 Amplitudi valoisuuden kuvaajana	90
6.5 Analyysin pohdinta	95
7. Auditivisuus ja visuaalisuus synestesian kontekstissa	98
7.1 Fluxus taiteidenvälisenä yhdistäjänä	99
7.2 Kohti nykypäivää – uusia ideoitako?	101
8. Pohdinta	106
Lähteet	110
Liitteet	118

1. Johdanto

Kun poistetaan *melodisesta kompositiosta* esineellinen ja paljastetaan näin pohjalla oleva maalauksellinen muoto, löydetään primitiiviset geometriset muodot tai ryhmitys yksinkertaisille viivoille, jotka palvelevat yleistä liikettä. Tämä yleinen liike toistuu yksittäisissä osissa ja yksittäiset viivat tai muodot muuntelevat sitä. Nämä yksittäiset viivat ja muodot palvelevat jälkimmäisessä tapauksessa eri tarkoituksia. Ne muodostavat esimerkiksi eräänlaisen päätöksen, jolle annan musikaalisen nimen ”fermaatti”. Kaikilla näillä konstruktivisilla muodoilla on yksinkertainen sisäinen sointi, joka on myös jokaisella melodialla. Siksi nimitän niitä melodioiksi. (Kandinsky 1981: 127.)

Venäläissyntyinen taidemaalari ja väriteoreetikko Wassily Kandinsky (1866–1944) ilmaisi koko tuotannossaan syvän kiinnostuksensa musiikin ja kuvataiteen yhteyksien rakentamista kohtaan. Hän koki yhteyden erottamattomaksi ja taidemuodot toisiaan täydentäviksi. Auditivisuuden ja visuaalisuuden välillä oli hänen mielestään eräänlainen yhteissointi, jota hän kuvasi usein värähtelyksi. Tämä Kandinskyn värähtelyksi tai ”korkeimpien osien yhteissoinniksi” nimittämä ilmiö oli hänelle tuttu myös *synesthesiana*, jossa kaksi eri aistipiirin kuuluvaa havaintoa on sekoittuneena toisiinsa erottamattomasti ja tahattomasti (Vantongerloo 1989: 33–35). Synestesia oli vuosisadan alussa teosofian salatieteellisten artikkeleiden toistuva aihe, vaikka aihe olikin tunnettu lääketieteessä jo kaksi vuosisataa. Kandinsky toteutti kuvataiteellisen tuotantonsa ohella käsikirjoituksen neljään suhteellisen tuntemattomaksi jääneeseen musiikilliseen näyttämöteokseen. Näissä teoksissa idea synesthesiasta – kahden tai

useamman aistipiirin sekoittuminen – toteutuu ainakin käsikirjoituksen verbaalisella tasolla. (Ks. Kandinsky 1981: 268–283.)

Taiteidenvälisyys oli musiikkia ja visuaalisuutta yhdistävä tekijä myös venäläissyntyisellä säveltäjä Alexander Skrjabinilla (1872–1915). Hän oli kokenut musiikin ja visuaalisuuden yhteyden lapsuudestaan lähtien, ja hänen tiedetään olleen syntymästään asti niin kutsuttu synestetikko. Hänen yleisesti tunnettua synestesiaansa – joka ilmeni hänellä värien ja sävelten yhdistymisenä – kartoitti haastattelututkimuksin brittiläinen psykologi Charles Myers (1914). Skrjabin toteutti kuitenkin eri taiteenlajeja yhdistäviä visioitaan lähinnä myöhäistuotannossaan. Skrjabin sävelsi musiikkia aluksi romantiikan hengessä, luoden uransa loppuvaiheilla modernistisenakin pidettävän tuotannon. Musiikinhistoriallisesti hänen tuotantonsa sijoittuu myöhäisromantiikan aikakauteen.

1.1 Aiheen esittely

Tässä tutkielmassa keskitytään auditiivisten ja visuaalisten havaintojen sekä musiikin kokemisen väliseen vuorovaikutukseen. Lähtökohtanani on tarkastella ilmiötä historiallisesta, teos- ja taiteilijakeskeisestä näkökulmasta. Taustalla vaikuttavaa ilmiötä, synestesiaa eli aistihavaintojen yhdistymistä, tarkastellaan pääosin kognitiotieteen näkökulmasta. Teosanalyysin kohteina ovat Wassily Kandinskyn musiikillinen näyttämöteos *Der Gelbe Klang* (n. 1912) sekä Alexander Skrjabinin värein visualisoitu sinfoninen teos *Prometheus* (1911). Näissä teoksissa musiikki esiintyy erikoislaatuisessa suhteessa visuaalisuuteen. Teoksille on yhteistä myös se, että nämä ovat syntyneet sellaisten taitelijoiden vaikutuksesta, joiden elämään synestesia on tavalla tai toisella vaikuttanut.

1800- ja 1900-lukujen vaihteessa värien ja sävelten yhteydet olivat nousseet suuren kiinnostuksen kohteeksi. Alexander Skrjabinin ja Wassily Kandinskyn elämä ja toiminta sijoittuvat juuri tähän aikakauteen. Skrjabinin luontainen taipumus yhdistää musiikki väriin oli tuolloin monille muillekin hänen aikalaisilleen suuri henkinen tavoite. Kandinsky tavoitteli samanlaista tilaa ja hän olikin tutustunut huolellisesti aiheeseen

teosofi, lääkäri Franz Freudenbergin (1908) kirjoittaman artikkelin myötä (Vantongerloo 1989: 34). Skrjabin ja Kandinsky kuuluivat myöskin teosofisiin piireihin, mikä luonnollisesti vaikutti heidän taide-estetiikkaansa ja ylipäätään suhtautumiseensa elämää kohtaan.

Teosofia tarjosi kumpaisellekin taiteilijalle maaperää ja tukea ilmaista omia käsityksiä maailmasta ja taiteesta. Teosofien filosofia ja elämäkatsomus sisälsi opin kaiken olevaisen korkeammasta päämäärästä. Skrjabinin erikoinen havainnointikyky sai teosofian kautta myös eräänlaisen selityksen sekä lisäsi hänen uskoaan siihen, että kykyä oli syytä vaalia, sillä tätä kykyä pidettiin yhtenä henkisesti korkealle kehittyneen ihmisen ominaisuutena (Freudenberg 1908: 64–65). Kandinsky tutustui teosofian oppeihin ja artikkeleihin perusteellisesti ja omistikin useita teosofien artikkeleita sekä julkaistuja kirjoja. Mitä Kandinsky sitten koki saavansa teosofiasta? Vastauksen tähän voisi saada teosofi ja kasvatustieteilijä Rudolf Steinerin kirjoituksesta, jossa Steiner kertoo voivansa opettaa ihmiselle poikkeuksellisen assosiaatiokyvyn, jonka ansiosta ”henkilö pystyy luomaan mielessään kuvan, vaikka minkäänlaista fyysisesti havaittavaa esinettä ei ole läsnä. Jonkin muun on korvattava ulkoinen esine”. (Steiner 1959: 19; Vantongerloo 1989: 33–35.)

Synestesian katsottiin siten tarjonneen ikään kuin yhden ylimääräisen aistin: Skrjabinille synnynnäisesti ja Kandinskyille harjoittamisen kautta saavutetun ominaisuuden. Synestesia käsitettiin kuitenkin pääosin metaforaksi taiteiden yhdistämispyrkimyksille, ja synestesia aistiyhdistymisen käsitteenä oli tuolloin myös yksi kirjallisuuden käyttämä tehokeino (Marks & Pierce 1975: 303; ks. myös Marks 1997: 51–65). Synestesia mahdollisti kuitenkin Skrjabinille konkreettisesti kyvyn visualisoida musiikkia voimakkaan subjektiivisen ja intensiivisen kokemuksen kautta sekä Kandinskyille mahdollisuuden luoda kuvia vaikka minkäänlaista käsitystä tulevan teoksen visuaalisesta rakenteesta ei olisi.

Synestesia tuli varsinaiseksi kognitiotieteiden tutkimuskohteeksi vasta 1970-luvun jälkeen (ks. Marks 1997: 52–56). Synestesian tutkimusongelma sai uudenlaisia lähestymistapoja lähinnä aivotutkimuksen kehittymisen myötä. Aiheen tutkimus on Suomessa ollut vähäistä mutta anglo-amerikkalaisissa maissa saanut suhteellisen paljonkin huomiota. Tällä hetkellä synestesian syntymekanismeista on olemassa useita

teorioita, mutta synesteettinen havainto ja sen ilmenemismuodot ovat suhteellisen hyvin dokumentoituja. Myös keskeisiä synesteetikkojen ominaisuuksia on tutkittu paljon. Ne vastaavat hyvin sekä Skrjabinin että Kandinskyn dokumentoituja kokemuksia synestesiasta.

Kognitiotieteen tutkimus – joka lähenee usein laadultaan luonnontiedettä – on avannut uusia mahdollisuuksia lähestyä eri aistipiirejä yhdistäviä taideteoksia, joita on perinteisesti tarkasteltu lähes pelkästään humanistisella tutkimusotteella. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että taideteokset sinänsä ja suoraan alistettaisiin luonnontieteen tutkimustradition alle, vaan kyse on enemmänkin molempia tieteenaloja hyödyttävästä synteesisistä. Tässä tutkielmassa pyritään suhteuttamaan kognitiotieteen saavutukset synestesiätutkimuksissa siihen, miten synestesian kyvyn omanneet taiteilijat ovat käytännössä töitään toteuttaneet. Kyse on synteesisistä, jossa lopullisena päämääränä on löytää uusia näkökulmia ja mahdollisesti uusia tutkimustuloksiakin perinteisesti esteettisfilosofisesti tutkittuihin taideteoksiin. Tosin Kandinskyn näyttämöteos *Keltainen ääni (Der Gelbe Klang)* on tuntematon musiikkikirjallisuudessa, eikä Suomesta löydy yhtään teoksesta tehtyä musiikki- tai taideteosanalyysiä.

Synestesian avulla on myös mahdollista selvittää jotakin olennaista audiovisuaalisesta kerronnasta. Tätä pidetäänkin usein yhtenä perusteluna toteuttaa poikkitaiteellisia kokeiluja, jotka nykyisin varsin usein toteutetaan uusmedian keinoin. Selvitettäessä audiovisuaalisen kerronnan lainalaisuuksia synestesian tutkimus selvittää eräiden audiovisuaalisten pyrkimysten yleisinhimillistä luonnetta. Tästä yhtenä esimerkkinä voisi mainita ihmisen luontaisen ja yleiskulttuurillisen taipumuksen yhdistää äänen voimakkuuksia ja korkeuksia tiettyihin valaistuksen voimakkuuksiin. Tätä ilmiötä on hyödynnetty (ehkäpä tiedostamattakin) erilaisissa näyttämö-show tyypisissä lavastuksissa sekä useiden kotistereoiden ”valourkuina”, jotka visualisoivat musiikkia näiden periaatteiden mukaisesti.

Äänen taajuuksia ja voimakkuuksia vertaileva analyysi on mahdollista tietokoneavusteisen äänianalyysin avulla. Tässä työssä Skrjabinin *Prometheuksen* esityksen äänitetaltioinnista (Decca 1996) on tehty tietokoneavusteinen äänenvoimakkuuskuvaaja ja äänen taajuuksia esittävä sonogrammi. Tämänkaltaisen analyysi tuo mahdollisuuden tarkastella koko teoksen äänenvoimakkuuden ja

äänenkorkeuden suhdetta yhdellä tutkielman sivulla (ks.s. 91). Tästä analyysistä ilmenee useita mielenkiintoisia seikkoja, joita en ole tavannut muissa *Prometheusta* käsittelevissä tutkielmissa. Analyysin esittämät äänen voimakkuuden ja taajuuden suhteet voivat esiintyä yleisesti kaikessa länsimaisessa taidemusiikissa, mutta siitä, kuinka yleistä tämä on, ei voi tässä vaiheessa tehdä sen laajempia yleistyksiä.

Yleisimmin auditiivisen ja visuaalisen havainnon yhdistävä synestesia liittyy keskeisimmin väreihin. Värit ovat keskeisessä asemassa myös kahdessa käsittelemässäni teoksessa. Tässä työssä väreihin ei kuitenkaan juurikaan paneuduta kognitiotieteen kautta, sillä alan tutkimus ei tarjoa mitään sellaista teoriaa tai tietoa, joka hyödyttäisi tässä työssä Skrjabinin ja Kandinskyn töiden tutkimusta. Perinteinen Goethen myötävaikutuksesta syntynyt esteettis-filosofinen värioppi on ollut viime vuosisadan alussa yleisesti tunnettu ja vaikuttanut esteettisiin värivalintoihin ainakin länsimaissa suuresti. Myös Kandinsky itse vaikutti väriteorioiden vakiinnuttamisaikoina paljonkin kuvataiteissa ja oli yhtenä tiedonlähteenä useille myöhemmin vakiintuneille väriteorioille.

Kuten yleisesti tiedetään, musiikki aiheuttaa usein kuuntelijassa monenlaisia ruumiintuntemuksia. Aihetta ovat pohtineet useat filosofit ja musiikintutkijat, mutta se on kuitenkin ikään kuin hukkunut useiden eri teorioiden ristiaallokkoon ilman, että asiaan varsinaisesti olisi löytynyt tyydyttävää selitystä. Synestesia on kuitenkin erityinen useampaan eri aistimuspiiriin kuuluva tapahtuma, minkä johdosta synestesian ilmiön tuntemus voisi avata joitain näkökulmia myös edellä mainittuun yleisempään auditiivisuutta ja visuaalisuutta yhdistävään tutkimusongelmaan. Kandinskyn oletama mahdollisuus opetella synestesiakokemus näyttäisi tämän päivän tiedon valossa todellakin olevan mahdollista ainakin hypoteesin tasolla (ks. luku 3.2).

1.2 Tutkimuksen kulku

Tutkielma etenee keskeisten käsitteiden määrittelystä aiheen laajempaan ja syvällisempään ymmärtämiseen. Luvussa kaksi määritellään tämän tutkielman keskeiset käsitteet, joihin kuuluvat auditiivisuus ja visuaalisuus sekä näiden keskinäinen musiikillinen vuorovaikutussuhde. Auditiivisuutta käsittelevässä osassa määritellään se, miten auditiivisuus tässä tutkielmassa ymmärretään sekä millaisin metodein asiaa voi tarkastella. Visuaalisuutta tarkastellaan synestesia-havaintoihin liittyvänä ilmiönä, vaikkakin tämän käsitteen vivahteet täsmentyvät vasta tutkielman edetessä. Edellä mainittujen käsitteiden musiikillinen vuorovaikutussuhde pohjautuu myös synesteettiseen kontekstiin. Vuorovaikutussuhdetta käsitellään kuulo- ja näköaistimuksia käsittelevien kappaleiden jälkeen.

Luvussa kolme synestesiaa käsitellään kognitiotieteiden näkökulmasta. Mukana on myös empiirinen haastattelu, jossa haastateltavana olleella henkilöllä on vahva synesteettinen havainnointitapa. Synestesia-käsite jaetaan tässä luvussa kliniseen ja yleiseen synestesiaan. Tässä yhteydessä määritellään myös keskeisimmät synestesian piirteet, jotka ovat nähtävissä Skrjabinin ja Kandinskyn teoksissa sekä yleisimmin heidän taiteellisessa toiminnassaan.

Koska myöhemmin tarkasteltavana olevissa teoksissa värin käsite osoittautuu hyvin keskeiseksi, luku neljä käsittelee väriä esteettis-filosofisten väriteorioiden kautta. Värin käsite on keskeinen myös synestesiahavainnossa, joka yhdistää yleisimmin juuri auditiivisen havainnon visuaaliseen väriin. Värien käsittely tapahtuu Johannes Ittenin määrittelemän jaon mukaan, jossa värien keskeiset tekijät on jaettu seitsemään muuttujaan. Värin merkitystä pohditaan myös kulttuurillisessa ja symbolisessa kontekstissa. Tässä yhteydessä tarkastelun kohteena on myös Kandinskyn ja Skrjabinin suosima teosofinen elämäkatsomus, missä väreihin liitettiin vahvoja symbolisia merkityssisältöjä.

Luku viisi käsittelee Wassily Kandinskyn näyttämöteosta *Der Gelbe Klang*. Teosta tarkastellaan Kandinskyn kirjoittaman verbaalisen kuvauksen pohjalta. Teoksessa tapahtuvia tehtävänantoja verrataan kognitiotieteiden käsitykseen synestesiasta. Esiin

tulleet seikat asetetaan pohdinnan alaiseksi teoksen käsittelyn edetessä. Teoksen tarkastelun loppuun on sisällytetty pohdinta, jossa analyysin kohteena ollutta teosta verrataan myös Kandinskyn muihin kirjoituksiin ja näkemyksiin taiteesta. *Der Gelbe Klangin* englanninkielinen libretto on tutkimuksen lopussa liitteenä.

Alexander Skrjabinia ja hänen sinfonista teostaan *Prometheus* käsitellään luvussa kuusi. Teosta analysoidaan värien ja musiikin vuorovaikutussuhdetta tarkastelemalla ja ne suhteutetaan jälleen synestesian kontekstiin. Mukaan on otettu aiemmissa teosta käsittelevistä analyyseistä huomiotta jääneet värien kirkkausmuutokset, joiden tulisi kuitenkin seurata musiikin äänenvoimakkuuden vaihteluita. Teoksen esitystekniikan mukanaan tuomia rajoituksia ja mahdollisuuksia esitellään myös tässä luvussa, koska esitystekniikka on myös keskeisessä asemassa todellisessa esitystilanteessa. Yhtenä uudenlaisena *Prometheuksen* analyysimenetelmänä on teoksen esityksen äänitetaltionnista tehty tietokoneavusteinen amplitudianalyysi, jossa vertaillaan teoksen äänenvoimakkuutta ja -korkeutta. Lopuksi eri analyysimenetelmissä esiin tulleet näkökohdat asetetaan laajemman pohdinnan kohteeksi.

Nykyinen yhteiskunta hyödyntää enenevässä määrin audiovisuaalista informaatiota sekä taidetta, johon sisältyy tai joka rakentuu audiovisuaaliselle materiaalille. Tämän vuoksi luvussa seitsemän on nähty aiheelliseksi pohtia auditiivisuutta ja visuaalisuutta myös nyky-yhteiskunnan viitekehyksessä. Keskeistä audiovisuaalista kielioppia alalla ei kuitenkaan ole, eikä tämäkään tutkielma sellaista pyri rakentamaan. Tarkoituksena on tutkia analyysin kohteena olleiden teosten audiovisuaalisia rakenteita ja tuoda tällä tavalla historiallista perspektiiviä usein käännteentekevinä uutuuksina pidettäviin audiovisuaalisiin teoksiin.